

Izvorni članak UDK 165.65: 141.82/G. Petrović

Primljeno 13. 08. 2008.

Jasenka KodrnjaInstitut za društvena istraživanja, Amruševa 11, HR–10000 Zagreb
jasenka@idi.hr**Kritika svega postojećega
u filozofiji Gaje Petrovića****Sažetak**

Tekst je potaknut polemikom Gaje Petrovića sa Savkom Dabčević Kučar iz 1965. godine, odnosno člankom »O nepoštednoj kritici svega postojećeg« (članak nije tiskan u Vjesniku uz obrazloženje da je »ispod nivoa koji bi se mogao prezentirati javnosti«). Petrović kritiku poima prije svega kao analitičko sredstvo kojim se dopire do biti (te se u tom smislu distancira od nekih drugih značenja kao što su: konstruktivna i destruktivna, vulgarna kritika, negacija).

No Petrović integrira kritiku u čitav sustav svoje filozofije povezujući je s pojmovima 'sloboda' i 'praksa'. Naime sintagma »sve postojeće«, koja se veže uz kritiku, daje joj aktivno i društveno značenje (istina se provjerava u praksi). Petrović ironizira situaciju u našem društvu toga vremena gdje »nema predrasuda«, pa nisu potrebna »ograničenja«, »izuzetci« i »dopuštenja« za kritiku. Moglo bi se reći da je kritika bit filozofskog opusa Petrovića, koji se stavlja u poziciju kritičara dogmatske filozofije i politike koja prisvaja monopol nad kritikom. Upravo stoga valja istaknuti važnost Gaje Petrovića, a značenje kritike svega postojećega – što podrazumijeva i kritiku kao društvenu privilegiju i moć – aktualno je i danas.

Ključne riječi

Gajo Petrović, kritika, kritika kao socijalna privilegija, samokritika, postfeminizam, post-moderna

**1. Što je kritika? Različita lica (značenja) kritike.
Različitosti kritika.**

Kritika je kontroverzan pojam, koristi se u različitim značenjima, u različitim svjetonazorskim, političkim i filozofskim kontekstima, dapače, ponekad se jedno značenje izvrće u svoju suprotnost. Stoga taj pojam valja elementarno rasčlaniti, pokušati doći do za filozofiju relevantnih značenja i razlučiti ih od raznih divergentnih izvedenica. Upravo je to učinio Gajo Petrović.

Dakle, etimološki potječe od grčke riječi *krino*, a znači: 1. lučiti, rastavljati, razlikovati; 2. birati, izabrati; 3. odrediti, suditi, shvatiti, prosuditi, tužiti, parnice tjerati, na odgovornost zvati, sud izreći, presuditi, sudačka odluka, glasati, zakonito sudbeno postupati, odlučivati o životu i smrti, koga na smrt optužiti.¹ No u istom rječniku nalazimo i riječ *he kritike* koja znači »umjetnost prosuđivanja«. ² Filozofijski rječnik spominje grčki izvor *kritike tehne*, a znači umijeće prosuđivanja u filozofiji, znanosti, kulturi, kao i sposobnost da se iznose valjani sudovi. U filozofiji kritika znači

1

Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Naprijed, Zagreb 1991., str. 538.

2

Isto, str. 538.

»... ispitivanje valjanosti osnovnih filozofskih teza. U širem smislu znači sposobnost čovjeka koja ga, kao moć razumnosti, čuva od varki i zabluda.«³

Uz navedena značenja, Klaić⁴ spominje i svakodnevno koje se odnosi na »prijekor, pokudu, prigovor, osudu«. Također navodi 3 značenja pojma kritičan, a odnose se na: 1. krizu, 2. opasnost, i 3. kritiku koja vrši prosudbu i ocjenu neke pojave. Dakle, već ovaj etimološki i aktualni pregled pokazuje širinu spektra ovog pojma koji se proteže od značenja vezanih uz: a) spoznaju, pa i filozofiju (lučenje, raščlamba, shvaćanje...); b) slobodu (birati, izabrati, glasnati); c) umjetnost prosuditi; d) pravo (suditi, presuditi). U ovom posljednjem aspektu spominju se pojmovi 'život' i 'smrt' koji ukazuju na egzistencijalnu važnost ovog aspekta koji se ponekad tako i realizira. Pokazuje njegovu ozbiljnost i važnost. Također i njegovu opasnost, kao i banalnost prigovora i prijekora.

U eseju »O nepoštednoj kritici svega postojećeg«, u knjizi *Čemu Praxis*, Gajo Petrović se koncentrirao prije svega na značenje pojma 'kritika'. Poziva se na Marxa, za koga je kritika »analiza svake dane situacije koja će doprijeti do njene biti, koja će je osvijetliti u njenim bitnim ograničenostima i nedostacima, i u njenim pozitivnim razvojnim mogućnostima«.⁵ Razdvajanje bitnog od nebitnog asocira na postupak dešifriranja, demaskiranja, raskrinkavanja, spoznajnog poniranja što izbacuje slojeve koji skrivaju, potiskuju, kamufliraju. Slojeve dogmi, idealizacija, prešućivanja...

Potom se Petrović ograđuje od različitih drugih značenja pojma 'kritika'. To je prije svega kritika koja se koristi u »vulgarnom« značenju kao kritiziranje u smislu ocjenjivanja da nešto ili netko nisu dobri. Također, to ne znači svemu reći »ne«⁶ ili »sve baciti u koš«.⁷ Naročito mu smeta distinkcija između »konstruktivne i destruktivne« kritike. Naime, svaka je kritika ujedno »destruktivna i konstruktivna, jer se ne može ništa destruirati drugačije nego da se konstruira nešto drugo«.⁸ Kasnije će se u filozofiji ova sinteza nazvati dekonstrukcijom. Naime, razlikovanje kritike na konstruktivnu (koja je bila dopuštena) i destruktivnu (koja nije bila društveno dopuštena) u realnom socijalizmu definirao je u to vrijeme aktualni politički sustav.

No, postoje i drugi vidovi kritike na koje potiče razmišljanje Petrovića. To je *samokritika*, koja je u nas bila prakticirana u partijskim ćelijama do 1947. Ona je značila samooptuživanje i izazivala je osjećaj krivice sličan onome pri ispovijedi, jer su u oba slučaja kriteriji bili zadani neupitnom dogmom. Uostalom, kritika onih koji se nisu ukapali u sustav završavala je različitim vidovima isključenja: iz partije, s posla; ljudi su bivali upućivani u zatvore i smrt. Polemika Gaje Petrovića sa Savkom Dabčević Kučar iz 1965. godine – odnosno članak »O nepoštednoj kritici svega postojećeg« (članak nije tiskan u *Vjesniku* uz obrazloženje da je »ispod nivoa koji bi se mogao prezentirati javnosti«) – imala je za »kritiku kao socijalnu privilegiju« indikativan zaplet. To je zapravo akrobacija kritike, trostruka kritika. Petrović kritizira kritiku Savke Dabčević Kučar koja kritizira koncept »kritike svega postojećeg«. No, upravo će ova kritičarka, koja kritizira iz pozicije neupitnog i kritikom nedodirljivog sustava, nekoliko godina nakon toga zanemariti zadani postulat. Postat će kritična u odnosu na kritikom nedodirljiv sustav i biti, dakako, isključena.

Slijedeći tekst u kome Petrović navodi »nepoštednu kritiku svega postojećeg«, i to sustavno kao lajtmotiv, jest uvodni članak za prvi broj časopisa *Praxis*, iz 1964. godine, naslovljen »Čemu Praxis?«. Tu se sažeto predstavlja bitni smisao časopisa i filozofije koju predstavlja. Zanimljivo je da se tu spominje, kada je riječ o kritici, »pravo na kritiku«, koje treba biti opće, kritika slobodna i ničim ograničena osim prirode kritizirane stvari. U istom tekstu

Petrović spominje »krizu suvremenog svijeta, neravnopravnosti, neslobode, bijedu, glad, mržnju, rat i strah«. ⁹ Budući da predložene teme nadilaze okvire filozofije, autor poziva na suradnju u kritici i druge profesije, znanstvenike, javne radnike, umjetnike. Uz afirmaciju »prava na kritiku« kao općeg prava, Petrović se suprotstavlja praksi »*monopola u području kritike*«. Ciljevi što ih navodi u ovom tekstu jesu: razvoj Marxove filozofije u *nedogmatskom smislu* i razvoj *slobodne ljudske ličnosti*.

U jednom drugom tekstu, »Filozofija i politika u socijalizmu«, iz knjige *Filozofija i marksizam*, Petrović nastavlja refleksiju o filozofiji kao posebnoj struci, te o odnosu filozofije i politike. Iako su područja politike i filozofije važna, u osnovi, svim ljudima, on zaključuje da su te teme kao djelatnosti tijekom povijesti bile u rukama

»... uskog kruga ljudi, u rukama političara i filozofa. Mnogi filozofi su tijekom povijesti bili robovlasnici, zemljoposjednici, kapitalisti, trgovci, advokati... U birokratskom komunizmu pak mnogi se političari pretvaraju u politikante, a filozofi u školnike.«

Nastavljajući ovu ideju, dolazi do skice (*skice koja je utopijska, ali još uvijek aktualna*) koncepta komunizma gdje bi »filozofija trebala nestati kao posebna djelatnost strogo odvojena od ostalih ljudi«. ¹⁰ Ona bi se trebala razvijati kao kritička refleksija čovjeka o samome sebi,

»... kao autorefleksija koja prožima sav čovjekov život i služi kao koordinirajuća snaga njegove cjelokupne djelatnosti, kao jedno od osnovnih sredstava pomoću kojih on ostvaruje cjelovitost svoje ličnosti. *Filozofija* bi također morala prestati da bude profesionalna dužnost i *privilegija* jednog sloja ljudi. To naravno ne znači da svi ljudi moraju ili mogu postati veliki filozofi, ali znači da filozofija mora razbiti svoju zatvorenost, da ona ne samo mora da se okrene bitnim ljudskim pitanjima svog vremena, nego također mora da se razvija kroz slobodnu i ravnopravnu diskusiju svih onih koji o tim pitanjima misle.« ¹¹

U tom smislu pitanje prava na kritiku aktualno je i danas. Ono se ne ostvaruje kao opće pravo, već je vezano uz uske akademske krugove, profesorska zvanja, članove nevladinih udruga i privilegiranih novinara. Pa i njima je kritika ograničena: *Praxisu* je uskraćena financijska potpora i prestao je izlaziti. *Feral Tribune* se s tim problemom neprekidno nosio, a od ljeta 2008. više ga nema na kioscima, među tjednicima... među nama. Za većinu stanovništva kritika je i danas nedopustiva privilegija koja izaziva sankcije i isključenje. Kao sloboda i etičnost. U članku »Može li zlostavljana žena biti subjekt demokracije« (2004.), kao i u članku »Rodni aspekti etike« (2005.) pokazala sam da postoje velike kategorije ljudi (zapravo većina) za koje su demokracija i sloboda pripisano nedostupni, a isto se odnosi i na kritiku svega postojećeg o kojoj piše Gajo Petrović. Utopijski aspekt brisanja tih pripisanosti otvoren je i izazovan kao mogućnost.

7

Isto, str. 163.

3

Vladimir Filipović (ur.), *Filozofijski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb 1965., str. 223.

8

Isto.

4

Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb 1962.

9

Isto, str. 12.

5

Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb 1972., str. 162.

10

Gajo Petrović, *Filozofija i marksizam*, Mladost, Zagreb 1965., str. 217.

11

Isto, str. 217.

6

Isto, str. 162.

a) Kritika kritike kao socijalne privilegije zasnovane na društvenoj pripisanosti i moći

Kritika kao socijalna privilegija samorazumljiva je institucija koja u političkom sustavu nejednako raspoređene moći konstruira kritiku kao racionalizaciju i legitimaciju tog sustava. To je postupak iskazivanja moći i kontrole. Tako kritika postaje sredstvo kontrole onih koji moć imaju i realizira se u jednom smjeru: odozgo prema dolje. Poslodavac kritizira radnika, roditelj kritizira dijete, totalitarni političar kritizira sve one koji se s njim ne slažu. Josip Broz Tito optuživao je *vanjske i unutarne neprijatelje*, a Franjo Tuđman *crvene i zelene vragove*. Kritika u obrnutom smjeru jest nedopustiva, ne zbog spoznajnih, već zbog egzistencijalnih razloga. Društvena pripisanost je gotovo svemoćna. Ne može radnik kritizirati poslodavca jer će izgubiti posao, dijete ne može kritizirati autoritarnog roditelja jer će biti sankcionirano, zlostavljana žena ne može kritizirati muža jer će biti zlostavljana.

Kritika se maskira, ogrnuta riječima, razlozima i racionalizacijama iskazuje obrnutu, iskešenu, iskrivljenu, dvoličnu stranu: spoznaju svijeta zasnovanu na znanju koje je u funkciji moći. Prisutni su i spoznajni učinci ovakve kritike jer se znanjem manipulira, pa su sudionici političkog života izvrgnuti sustavnim obmanama. Nakon nekog vremena njihovo je znanje modificirano sustavom agresivnih »promidžbenih« poruka. Znanje se pretvara u vjeru nevjerojatnog, razumu suprotnog – u laž. Kritika u tom smislu racionalizacijama štiti sustav moći kome je ovakva kritika jedno od sredstava. U totalitarnim sustavima što smo ih živjeli, ova je kritika bila ugrađena u njihove temelje, te je *inverzija ovakve kritike*, odozdo prema gore bila intrigantna, u osnovi zabranjena, no spoznajno i praktički važna za realizaciju kritike kao analize, spoznaje, puta dolaženja do bitka. To je bila neupitna zasluga Gaje Petrovića i ostalih filozofa okupljenih oko časopisa *Praxis*. Naime u totalitarnom sustavu moć, politika i znanje isprepleteni su, pa se pretpostavlja da će znanstvenici i filozofi integrirati i legitimirati taj sustav. Totalitarnost pretpostavlja totalnu integraciju. Iskorak znanstvenika i filozofa iz tog sustava, te njihovo stavljanje na drugu stranu, drugu poziciju, poziciju Drugih, bio je spoznajni i aktivistički zadatak filozofa prakse.

No, totalitarnom projektu teži i crkva kao institucija, bez obzira koja. Vrhovni vjerski vođe, kao i župni svećenici tijekom obraćanja vjernicima vrše sustavnu kritiku društvene zbilje: optužuju ateizam i ateiste uspoređuju s ratnim zločincima, kritiziraju stanovništvo zbog grijeha, zbog sustava vrijednosti, osuđuju kontracepciju, pobačaj, upliću se u ljudsku intimu, usađuju osjećaj krivnje i reduciranu spoznaju. Kako ne bi bili etiketirani kao nevjernici, »vjernici« pounutruju ovu kritiku koja im postaje važnija od njihova života i zdravlja. Između upotrebe prezervativa (koji su crkvenom kritikom nedopustivi) i epidemije AIDS-a odabrat će rizik bolesti i moguću smrt. U tom se smislu iskazuje drastično egzistencijalno značenje ove kritike koja ima veze sa životom i smrću. No, prisjetimo se natuknica koje se vežu uz pojam kritika. Gajo Petrović afirmira kritiku kao *analizu, shvaćanje, dolaženje do biti*.

U grčkom se rječniku uz kritiku nalaze i odrednice: suditi, tužiti, na odgovornost zvati, odlučivati o životu i smrću, koga na smrt optužiti. Kritika, dakle, u jeziku i zbilji doista iskazuje različita lica, pa i ovo opasno koje izaziva strah od osude, suđenje na osnovi sustava moći, pa i osudu na smrt. Ne samo u sudstvu i politici već u svekolikom spektru mogućih egzistencijalnih situacija, pa i u umjetnosti. I danas umjetnici strahuju od kritike kao društvene pripisanosti (jer ona pretpostavlja pripadnost klanovima, umjetničkim krugovima, pa i subjektivne netrpeljivosti). Boje se hoće li biti uopće zapaženi, a ukoliko

hoće, da li će biti prihvaćeni ili »oderani do kože«. O tome govori antički mit o Marsiji, koji je nakon natjecanja u svirci s Apolonom, a na osnovi Apolonove dosjetke (Apolon je bio bog, a Marsija ne) i prosudbe Muza – izgubio. Apolon ga je potom »oderao živog, a kožu mu je prikovao za bor«. ¹² Kako u herojskom antičkom razdoblju, tako i danas, sve je osjenčano principom pripisivanja, dominacije i moći. Kritika kao socijalna privilegija i moć podrazumijeva različite aspekte. Ona je, prije svega, na spoznajnoj razini neistina, laž, institucionalizirana racionalizacija sustava moći. Iskazuje krajnje dosege politike racionalizma (Auschwitz, Gulag, Goli otok...). Sve je moguće pokazati kao istinu ako iza argumenata stoji politička moć. Na razini ljudskih prava i sloboda, ona znači kršenje prava na slobodu govora, ništenje individua kao slobodnih osoba. Znači ništenje građana kao subjekata i njihovo pretvaranje u podanike, pripadnike mase, gomile, one koji ne kritiziraju već plješću, odobravaju. Na velikim manifestacijama što ih provode vođe država ili naroda, kao što je o tome pisala Hannah Arendt. ¹³

Iako polazi prije svega od afirmacije filozofske kritike, Gajo Petrović misli na svekoliku kritiku, kritiku odozdo, kritiku Drugih. Misli na afirmaciju građana kao mislećih, aktivnih, slobodnih subjekata, jer praksa znači slobodnu, stvaralačku i svestranu djelatnost. Na razini cjelokupnog bivstvovanja, kritika kao socijalna privilegija znači gušenje aktivizma, a kritika te kritike, što čini Petrović, znači afirmaciju aktivizma, političkog i ostalog. Svekolikom *kritikom kritike* zasnovane na moći, Petrović afirmira kritiku Drugih. Kritici pripisuje logičko, spoznajno, političko i ontološko značenje. Afirmira kritiku kao mogućnost da čovjek bude ono što po intenciji jest: biće prakse. Slobodan, kreativan subjekt.

b) Kritika samokritike kao društvene pripisanosti

Motrimo li moć koja se realizira unutar umreženih socijalnih institucija, uočavamo da je samokritika jedno od sredstava njezina sustavnog iskazivanja. Ništenje subjekta kroz samokritiku počinje još u obitelji, gdje se od podređenih članova očekuje isprika, samokritika i molba za oprost. Tek kada se ispričalo roditeljima dijete u autoritarnim obiteljima može ići spavati. Dijete mora prihvatiti samokritiku, to jest »priznati pogrešku« formalno izriječkom, a ponekad i stvarno (pounutrenjem krivnje), eda bi autoritarna obitelj opstala. Žena mora »priznati pogrešku«, to jest prihvatiti kritiku autoritarnog supruga, zbog mira u kući. U partijskim organizacijama Saveza komunista samokritika je bila sredstvo uspostavljanja institucionalno pripisane autodiscipline. Pounutrenje osjećaja krivnje sredstvo je ostvarenja moći koja je hijerarhijski strukturirana. U zatvorima i logorima zemalja realnog socijalizma samokritika (kao samoptuživanje) bila je jedno od sredstava moći i torture.

Crkvene institucije (naročito Inkvizicija) također su stoljećima koristile ovo sredstvo. Primjeri iznuđenih samokritika znanstvenika koji su priznavali herezu, stotine tisuća priznanja »žena-vještica« koje su »općile s đavlom« pokazuje sustav Crkve utemeljen na totalitarnoj dogmi, krivnji, nametnutoj samokritici. Na ništenju individue, ništenju subjekta. Također institucija ispovijedi vjernika sadrži elemente ove samokritike utemeljene na sakralnim pripisivanjima.

12

Robert Graves, *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd 1987., str. 72.

13

Usp. Hannah Arendt, *Totalitarizam*, August Cesarec, Zagreb 1991.

Pa i danas u kriznim područjima, naročito onima zahvaćenima ratom, neposredno poslije rata ili, pak, u euforiji straha od islamskog terorizma, osnivaju se logori u kojima se nad zatvorenicima vrši tortura, iznuđuju se priznanja, očekuje se samokritika (na području bivše Jugoslavije, SAD-a i drugdje: Manjača, Omarska, Dretelj, Heliodrom, Guantanamo...). No i u drugim autoritarnim institucijama (vojsci, školi, dječjim domovima) prisutni su ponekad – nekad eksplicitno, a nekad u naznakama – navedeni fenomeni.

Samokritika kao ništenje subjekta iskazuje se u raznim aspektima. Prije svega na logičkoj i spoznajnoj razini ona je »nametnuta istina«, ishod pritiska i pripisanih očekivanja i, u osnovi, nema veze s činjenicama. Funkcionira kao istina jer je zasnovana na priznanju, često potpisanom. Na razini moguće afirmacije čovjeka kao subjekta, samokritika je u ovom smislu ništenje subjekta, njegova dostojanstva i slobode. Njezin je smisao pretvaranje čovjeka u podanika. Ovakva samokritika dokida mogućnost afirmacije čovjeka kao bića prakse. I obrnuto, kritika takove samokritike je otvara.

2. Što je »sve postojeće«?

U već spomenutom uvodniku »Čemu Praxis«, Petrović navodi dva zadatka. Prvi je analiza svekolike zbilje.

»Primarni je zadatak jugoslavenskih marksista, na primjer, da kritički raspravljaju o jugoslavenkom socijalizmu. Takvim kritičkim raspravama mogu najviše doprinijeti ne samo vlastitom već i svjetskom socijalizmu.«¹⁴

I na drugim mjestima Petrović navodi pitanja vezana uz *politički život* kao eminentno filozofska pitanja.¹⁵ Osim toga, ističe filozofiju koja neće biti zasnovana na konzerviranju Marxa (dakle, na dogmi), već će biti misao razvoja inspirirana Marxom, a u kojoj će sudjelovati i nemarksisti.¹⁶ Nadalje, spominje Staljina koji je pojednostavio, ukrutio filozofiju, pa se ona bitno razlikuje od Marxove.¹⁷ I dalje, uloga filozofije nije sudjelovanje u grubom *birokratskom* marksizmu u kome ona »služi kao oruđe komunističke partije«. ¹⁸ Upravo zato dolazi do nelagode za filozofa Gaju Petrovića, kao i za ostale suradnike časopisa *Praxis*. Naime, u realnom socijalizmu politički je život bio izuzet iz područja moguće kritike, imenovan od strane onih koji su ga inaugurirali, nije dozvoljavao kritiku i drastično ju je sankcionirao. Što se pak filozofije tiče, insistiralo se na institucionaliziranju Staljinova birokratskog marksizma. Petrović ironizira situaciju toga vremena, gdje »nema predrasuda«, pa nisu potrebna »ograničenja«, »izuzetci« i »dopuštenja« za kritiku.

Petrović, međutim, insistira na kritici koja ne podnosi nikakve *izuzetke*, za koju nisu potrebna ni neka posebna *dopuštenja*.¹⁹ Naravno, društveno pripisani izuzetak za kritiku bila je realna politika, a dopuštenje za kritiku, u osnovi, nije bilo ostvarivo. Jedan od bitnih doprinosa Gaje Petrovića bilo je odvajanje političke filozofije socijalizma (prije svega Marxovih *Ranih radova*) od političkog poretka koji se nazivao socijalističkim. Implicitno i eksplicitno, Petrović je svojim djelom govorio: Politički sustav koji živimo nije autentično socijalistički. On je samo tako imenovan!

Petrović integrira kritiku u čitav sustav svoje filozofije povezujući je s pojmovima 'sloboda' i 'praksa'. Naime, sintagma »sve postojeće«, koja se veže uz kritiku, daje joj aktivno i društveno značenje (istina se provjerava u praksi). Moglo bi se reći da je kritika bit filozofskog opusa Petrovića, koji se stavlja u poziciju kritičara dogmatske filozofije i politike što prisvaja monopol nad kritikom. Kritičara kritike kao društvene privilegije i moći.

3. Mjesto Gaje Petrovića u kontinuitetu filozofije kritike, posebno kritike kao socijalne privilegije zasnovane na društvenoj pripisanosti i moći

Valja istaknuti važnost Gaje Petrovića kao kritičara, naročito kritike kao socijalne privilegije zasnovane na društvenoj pripisanosti i moći. Njegov opus nalazi svoje mjesto u kontinuitetu kritičara koji su se suprotstavljali dogmatskoj misli i rigidnim političkim sustavima.

Kao intrigantnog prethodnika moglo bi se spomenuti Petera Abelarda (1079.–1142.). Njegova metoda *sic et non* (da i ne) značila je navođenje argumenata *za* i *protiv*, a tom se metodom koristio i prilikom istraživanja *Svetog pisma*. Ideja da je grijeh čin suprotan osobnoj savjesti provocirala je koncept grijeha zasnovanog na kršćanskoj pokornosti i značila je odbijanje pozicije sluge u razdoblju srednjevjekovnog dogmatizma. Njegova knjiga *O božjem trojstvu* bila je proglašena herezom i javno je spaljena. Cjelokupna filozofija empirizma, racionalizma i renesanse slijedi ovu koncepciju.

No, kriticizam, kao primarno filozofski fenomen, iskazan je u filozofiji Immanuela Kanta, u tri kritike: *Kritika čistog uma*, *Kritika praktičnog uma* i *Kritika rasudne moći*. Kant vrši slijedeće postupke: odvaja pitanja porijekla spoznaje od važenja spoznaje, odvaja poistovjećivanje spoznaje i realnosti, svijesti i svijeta (istražuje izvore, mogućnosti i granice spoznaje). U *Kritici praktičnog uma* kritički ispituje motive etičkog djelovanja i nalazi ih u poštivanju kategoričkih imperativa, te time isključuje emocije kao motive etičnosti. Kada je riječ o *Kritici rasudne moći* raspravlja o objektivnim i subjektivnim aspektima estetskih sudova.

Bit koncepcije »bezobzirne kritike svega postojećeg« iznio je Karl Marx u pismima Rugeu, objavljenima u *Ranim radovima*. Pod bezobzirnošću se misli da se kritika ne treba bojati svojih rezultata, ni »sukoba s postojećim silama«. ²⁰ U istom tekstu, na nekoliko mjesta ograđuje se od anticipiranja svijeta na dogmatski način. Pritom tvrdi da je i komunizam dogmatska apstrakcija kako ga tumače neki autori (Gabet, Dezamy, Weitling). Predmet kritike za Marxa u Njemačkoj njegova vremena jesu politika i religija. A politički angažman filozofije iskazan je poznatom 11. tezom o Feuerbachu (»Filozofi su svijet različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni«). Kritičkim teorijama naziva se još i filozofija Frankfurtske škole. Oni, naime, na osnovi filozofije Marxa i Hegela propituju društvene proturječnosti, moć i isključenost iz sustava moći.

Kritičnost, kao dekonstrukcija, prisutna je u pristupu postmoderne i postfeminizma, kao otklon od logocentrizma, europocentrizma i androcentrizma.

a) *Postfeminizam* često koristi sintagmu 'feministička kritika' i često se s njome izjednačava. Naime, postfeminizam je, kao uostalom i feminizam, sinteza teorije, akcije i institucionalizacije, on je akademska sublimacija, politička akcija, senzibilizacijom javnosti nametnuta institucionalizacija. Ta sveobu-

¹⁴ G. Petrović, *Čemu Praxis*, str. 16.

¹⁵ Isto, str. 153.

¹⁶ Isto, str. 14.

¹⁷ Isto, str. 11.

¹⁸ G. Petrović, *Filozofija i marksizam*, str. 21.

¹⁹ Isto, str. 163.

²⁰ Karl Marx – Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967., str. 51.

hvatnost feminizma vrlo je srodna sveobuhvatnosti socijalizma kao političke filozofije, pokreta i poretka, no osobito poimanog na način *praxisa*. I jedan i drugi fenomen predmet su političke filozofije, nadilaze filozofiju kao čistu teoriju i uče od akcije (zbilje). Osim toga, i jedan i drugi fenomen (budući da se razlučuju na teoriju, socijalni pokret i institucionalizaciju) skloni su brkanju tih razina, ili ih brkaju njihovi motritelji. Činjenica da se prilikom institucionalizacije socijalizma i feminizma događaju nakaradnosti, laži i izvrtanja zajednička im je karakteristika, no feminizam se nigdje nije javio kao politički poredak, dok je realni socijalizam kao totalitarizam bitno obilježio 20. stoljeće.

I jedan i drugi fenomen izazivaju zazor, djeluju kao bauk i doista je neobično kako se analitički više ne povezuju. Razlog tomu jest možda u činjenici da je subjekt *praxisa* svaki čovjek, to jest čovjek uopće, što je apstrakcija filozofije moderne koja je zanemarivala posebne društvene kategorije (osim *radničku klasu*), dok je subjekt postfeminizma Drugi spol. Druga (radnička) klasa i Drugi spol specifične su i različite društvene kategorije, no prije svega objedinjuje ih drugost kao takova.

Zadatak je feminističke kritike sveobuhvatan. Na razini teorije riječ je o dekonstrukciji cjelokupne zgrade znanja čovjeka Zapada, zgrade što ju je konstruirao jedan Prvi rod i iz koje je bi isključen Drugi rod. Ta se dekonstrukcija odnosi na sve posebne znanosti, jer su sve one bile androcentrično strukturirane. Ona se, dakle, prije svega usmjeruje na pitanje (roda) subjekta i subjekta kritike. No u pitanje se dovodi i način spoznavanja, odvojenost subjekta od objekta, te se teži interaktivnoj spoznaji. Feministička kritika pretpostavlja aktivizam i institucionalizaciju, jer teorija koja se ne ozbilji ili ne teži ozbiljenju nije socijalna teorija, nego i u akciji i u institucionalizaciji vidi moguće zamke.

Osvrnimo se tek na jedan segment feminističke kritike – kritike kao socijalne privilegije i moći – i usmjerimo se na kritiku umjetnica u društvenom kontekstu. Prije svega, o njima se ne piše ili se piše malo, one su za kritiku nevidljive kao subjekti. Prije toga, nevidljive su za izdavače, pa ih i izdavači objavljuju rjeđe nego muške autore. Neke žene čekaju na tiskanje svoje knjige i po deset godina.

Doru Pfanovu kritika nije desetljećima uočavala, kao da ne postoji. Kada je pak, sa zakašnjenjem, primijećena kvaliteta njezinih pjesama, kritika ju je etiketirala kao ženu. Osobito su se usmjerili na njezinu »neostvarenu ženskost«, to jest činjenicu da je bila neudana i da nije imala djece. Vlatko Pavletić piše o »drami napuštene, osamljene žene«, o »neprebolno ranjenom, neostvarenom ženstvu«, koje je normalnu ljubav iskusilo tek toliko da kasnije može čitav život za njom tugovati, o nedostatku snage za kompenzaciju, a pjesnikinjino »probijanje kroz konfuziju do smisla« podsjeća ga na »batrganje pregaženog zemaljskog crva«. ²¹ Saša Vereš ističe njezino samotništvo: »Dora Pfanova opjevala je svoje samotništvo, napuštenost, zdvojnost i osjećaj prekobrojnosti...« ²² I dalje, navodi njezina tjelesna i psihička svojstva, te njezine navike, kako ih on vidi: »kratkovidnost«, »tragični ofsajd«, »bijeda njezine egzistencije«, »egzaltiranost«, »neprilagođenost društvu«, »bolne traume«, »njezino zazivanje duhova i tko zna kakva sve zastranjenja«. Ovakovo ulaženje u privatnost života i ovakve diskvalifikacije gotovo su nezamislive u kritici autora muškaraca. Pa ipak, takva percepcija žene u svijetu visoke umjetnosti sasvim je razumljiva za »kritiku kao društvenu pripisanost i moć«, jer su žene tijekom povijesti u područjima javnih aktivnosti bile tisućljećima isključene ili reducirano prisutne. U androcentričkoj paradigmi i njoj odgovarajućoj kritici

žena, u osnovi, nije mogla biti relevantni subjekt, što je podrazumijevalo i mogućnost bivanja subjektom u umjetnosti.

Isto također pokazuje polemika Marije Jurić Zagorke i A. G. Matoša, o kojoj piše Slavica Jakobović Fribec (2006.). Matoš tako, 1900. godine, replicira na Zagorkinu tezu o ravnopravnosti spolova: tvrdi da je žena isključivo supruga i majka, ali je poželjno da bude »poezija i vjernost«, sve ostalo jest prostitucija, a posebno nekakva borba za emancipaciju. Nekoliko godina kasnije, 1908., predbacivao je Zagorki feminizam i hermafroditizam. Uostalom, bez obzira na opsežan i značajan opus Zagorke, kritika njezina vremena nije je uvrstila u područje relevantnog spisateljstva.

b) Postmoderna je u osnovi dekonstrukcija, kritika moderne. To je naročito evidentno u opusu Jacquesa Derridaa. U knjizi *Istina u slikarstvu* Derrida analizira tri Kantove kritike koristeći metafore. Prvu i drugu Kantovu kritiku (spoznajnu teoriju i etiku) vidi kao dva člana među kojima postoji *veliki ponor* (*große Kluft*). Taj se ponor nadilazi gradnjom *mosta* (*Brücke*). Nadilaženje dvije suprotnosti trećim članom (kritikom čistog teorijskog uma koja se bavi umjetničkim sudovima) povezuje se subjektivno i objektivno, racionalno i osjetilno. Derrida ulogu filozofa metaforički uspoređuje s arhitektom koji prvo gradi temelje, potom most, zatim pokušava doći do dna bezdana. U tom smislu kritika je i za Derridaa, kao i za Petrovića, put dolaženja do dna, do bitka, a sam bitak nije stanje, nego proces, *praxis*, kritika.

»Vlastita instanca kritike: arhitekt uma istražuje, sondira, priprema teren, u potrazi za čvrstim tlom, za posljednjim Grundom na kome se izgrađuje cjelina metafizike. U traganju za korijenima, za zajedničkim korijenom koji se zatim dijeli na fenomenalno svjetlo, a koji se sam nikada ne iskušava. Kritika kao takva, a da ne znamo da li postoji, treba sići do *buthos*, do dna bezdana.«²³

U ovoj elementarnoj skici kontinuiteta filozofa kritičara valja reći što je unutar tog kontinuiteta značio Gajo Petrović i drugi filozofi okupljeni oko iste ideje i časopisa. Za filozofiju u nas značio je integraciju u svjetsku filozofiju, a za generaciju studenata i mnogih drugih građana šezdesetih godina koncept »kritike« značio je legitimaciju otklona, neposluha u odnosu na autoritet (dogmatske politike, nedodirljive ideologije, partije), ali i svih drugih samorazumljivih, iako u to vrijeme eksplicite neizrecivih »Ne«. Kako se kritika odnosi na sve postojeće, može se protumačiti i kao žensko i ekološko »Ne« androcentričnom i homocentričnom samorazumljivom sustavu. Princip »svega postojećeg« sasvim je neograničen, pa se širi i u budućnost, gdje može otvarati prostore još nesagledivih odnosa i kritika.

Budući da se kritika može odnositi na sve postojeće, što znači doista na sve – što jest, što je bilo i što će biti – dakle na sada, na »više ne sada« i »još ne sada«, možemo zamisliti situaciju razgovora s Gajom Petrovićem. Sjedi u svojoj sobi u naslonjaču, iza njega biblioteka s knjigama dosiže sam strop sobe, pa i tu su knjige poredane vodoravno, zgusnuto. Na drugom zidu također knjige. Kako je moguće doći to tih knjiga na samom vrhu, do tog znanja, nameće se praktično pitanje. Gajo čavrlja u društvu prijatelja i prijateljica,

21

Vlatko Pavletić, »Pjesme u prozi Dore Pfanove«, u: Ljerka Miška (prir.), *Sabrane pjesme. Dora Pfanova*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb 2002., str. 348–349.

22

Saša Vereš, »Između ponora i ružičnjaka«, u: Lj. Miška (prir.), *Sabrane pjesme. Dora Pfanova*, str. 361.

23

Jacques Derrida, *Istina o slikarstvu*, Svjetlost, Sarajevo 1990., str. 44.

već je pomalo bolestan. Asja svima nudi kavu i svima postavlja isto pitanje: »S koliko šećera?«. Dolazi red na Gaju i on odgovara: »S puno ljubavi«. Nasmiješio se i visoko otpuhnuo dim cigarete. Dim je krenuo uspravno, a potom zalelujao, lijevo, pa u kolutove raspršene u svim smjerovima. Jedan tračak dima, slab i jedva vidljiv, formirao je spiralu koja se uspinje, zamagluje, prekida, nastavlja.

Literatura

- Arendt, Hannah (1991): *Totalitarizam*. Zagreb: August Cesarec.
- Blackburn, Simon (1996): *Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Bosanac, Gordana (2005): *Utopija i inauguralni paradoks*. Zagreb: KruZak.
- Derrida, Jacques (1976): *O gramatologiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Derrida, Jacques (1990): *Istina u slikarstvu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Filozofijski rječnik* (1965), ur. Vladimir Filipović. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gajo Petrović – čovjek i filozof: *Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja, Zagreb, 10. ožujak 2007.* (2008), ur. Lino Veljak. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Graves, Robert (1987): *Grčki mitovi*. Beograd: Nolit – Priština: Jedinstvo.
- Jakobović Fribec, Slavica (2006): »Marija Jurić Zagorka: protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma«. *Književna republika*, br. 5/6, str. 43–53.
- Kant, Immanuel (1956): *Kritika praktičnoga uma*. Zagreb: Kultura.
- Kant, Immanuel (1976): *Kritika moći suđenja*. Zagreb: Naprijed.
- Kant, Immanuel (1984): *Kritika čistoga uma*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Klaić, Bratoljub (1962): *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.
- Kodrnja, Jasenka (2002): »Muška kritika neostvarenog ženstva ili nijemo carstvo Dore Pfanove«. *Treća*, br. 2, str. 282–286.
- Kodrnja, Jasenka (2004): »Što za zlostavljanu ženu znači zavičaj? Može li zlostavljana žena biti subjekt demokracije?«. *Filozofska istraživanja* 93 (2/2004), str. 425–431.
- Kodrnja, Jasenka (2005): »Rodni aspekti etike«. *Filozofska istraživanja* 99 (4/2005), str. 805–814.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (1967): *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed.
- Pavlečić, Vlatko (2002): »Pjesme u prozi Dore Pfanove«, u: *Sabrane pjesme. Dora Pfanova*, prir. Ljerkica Miška. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.
- Petrović, Gajo (1965): *Filozofija i marksizam*. Zagreb: Mladost.
- Petrović, Gajo (1972): *Čemu Praxis*. Zagreb: Praxis.
- Petrović, Gajo (1990): *U potrazi za slobodom*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Senc, Stjepan (1991): *Grčko-hrvatski rječnik za škole*. Zagreb: Naprijed.
- Vereš, Saša (2002): »Između ponora i ružičnjaka«, u: *Sabrane pjesme. Dora Pfanova*, prir. Ljerkica Miška. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.
- Zbilja i kritika: Posvećeno Gaji Petroviću* (2001). Zagreb: Antibarbarus.

Jasenska Kodrnja

**The Criticism of All that Exists
in the Philosophy of Gajo Petrović**

Abstract

This text was inspired by the discussion between Gajo Petrović and Savka Dabčević Kučar in 1965, that is, by the article “About the Unrelenting Criticism of All that Exists” (the article was not published by the Croatian newspaper Vjesnik, with the explanation that it is “under the level presentable to the general public”). Petrović conceives criticism primarily as an analytical vehicle that reaches the essence (and in that regard, removes it from other meanings, such as: constructive and destructive, vulgar criticism, negation).

However, Petrović integrates criticism into his entire philosophical system, linking it with concepts of freedom and practice. To be more specific, the syntagm “all that exists” combined with criticism, gives both an active and a social meaning (the truth is verified in practice). Petrović ironically assesses the situation in our society of the time, where “there is no prejudice”, so no “limitations”, “exceptions” or “permissions” for criticism are necessary. One might say that criticism is the essence of Petrović’s philosophical opus, because he positions himself as a critic of the dogmatic philosophy and politics, which appropriate monopoly over criticism. This is precisely why it is necessary to emphasize the importance of Gajo Petrović, and why the meaning of criticism of “criticism as a social privilege” and power, is still valid today.

Key words

Gajo Petrović, criticism, criticism as a social privilege, self-criticism, post-feminism, postmodernism